

**Шидловський П.С.,
Хоптинець І.М.**

**ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИЙ
КОМПЛЕКС ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН
НА ПІВНОЧІ
ЖИТОМИРЩИНИ**

**Shydlovskiy P.S.,
Hoptynets I.M.**

**UPPER PALAEOLITHIC
COMPLEX OF SITES VELYKYJ
DYVLYN ON THE NORTH OF
ZHYTOMYR REGION**

Стаття вводить у науковий обіг нові матеріали з двох пізньопалеолітичних пам'яток Великий Дивлин А та Е, розташованих біля однойменного села на півночі Житомирщини. Порівняльний аналіз типологічних і технологічних особливостей колекцій та залучення аналогій з інших територій свідчить про належність пам'яток до різних культурно-хронологічних епізодів у межах кінця палеолітичної епохи.

Попри доволі давню історію дослідження палеоліту Північної Житомирщини, на сьогоднішній день переважна більшість відомих тут пам'яток цього періоду, за нечисленними винятками, представлена підйомним матеріалом. Погана збереженість культурних шарів більшості пам'яток, пояснюється поширенням у цій місцевості крихких супіщаних відкладів та незначною глибиною залягання артефактів. Таким чином, пошук та вивчення нових стратифікованих пам'яток – першочергове завдання для створення культурно-хронологічної схеми палеоліту регіону.

Перші згадки про палеоліт Північної Житомирщини пов'язані з дослідженнями В.Б. Антоновича та В.В. Хвойки стоянок поблизу м. Коростень, на скелястому березі р. Уж (Антонович 1900, с.13; Хвойка 2008, с. 13-14, 16). Ще одним регіоном концентрації пізньопалеолітичних пам'яток є південний край Овруцько-Словечанського краю. Тут відомі стоянки Довгиничі (Левицький 1930, с.153-160; Гладких 1972, с.309-310; Гладких, Люрін 1974, с.42-46), Збраньки (Телегін 1980, с.248-251), Овруч, Шоломки та Коренівка (Нужний 1998, с.74-86). У 1984 р. кілька місцезнаходжень різних періодів кам'яної доби відкрив на півночі Житомирщини Ю.В. Кухарчук (Кухарчук 1998, с.424-432). Протягом 2006-2009 рр. низку нових місцезнаходжень кам'яної доби на території Лугинського (Великий Дивлин, Повч, Липники), Олевського (Бучмани, Нові Білокорівичі) та Овруцького (Красносілка) районів Житомирської області виявили й автори статті (Шидловський, Опанасюк, Хоптинець 2008, с.86-95). З-поміж них найбільшої уваги заслуговує комплекс із шести скупчень підйомного матеріалу

палеолітичного характеру поблизу с.Великий Дивлин Лугинського р-ну (Переверзев, Хоптинець, Шидловський 2009, с.263-265).

Стоянки кам'яного віку поблизу сіл Бучмани та Великий Дивлин були відкриті у 2006 р. І.М. Хоптинцем. Протягом 2007-2009 рр. пам'ятки досліджувались співробітниками кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України. Було виявлено шість скупчень (А – Е) підйомного матеріалу у вигляді виробів із кременю, віднесених до пізньопалеолітичної доби. Частина цих об'єктів була досліджена розкопками та шурфуванням (скупчення А, Д, Е), переважна ж більшість знахідок походить із поверхневих зборів.

Скупчення крем'яних виробів виявлені за 1 км на Пн-Сх від околиці с.Бучмани (рис.1), на краю тераси р.Дивлінка, біля підніжжя двох її останців, що складаються із супіску та мергелю з великим вмістом вапняку. Їх місцева назва – гора Дивлінська (близько 9 м висотою) та гора Султанка (близько 7 м висотою). Остання має відмітку 200.6 м над рівнем моря. Відстань між скупченнями – 220 м.

Через щорічну оранку та прокладання дренажної системи, рельєф місцевості став більш згладженим. Тому тераса зі скупченнями палеолітичного матеріалу простежується значно гірше ніж раніше. Заболочені низини оточують стоянки із заходу, сходу та півдня. Південніше від комплексу скупчень починається край вододільного плато між річками Жерев та Дивлінка (рис.1).

Шурфами та розкопами було досліджено три скупчення (А, Д та Е), які дали значну кількість виробів з кременю палеолітичного часу. Найбільш цікавими виявилися скупчення А та Е, з огляду на стратифікованість, відносну збереженість культурного шару та наявність доволі представницьких серій виробів.

Скупчення А

Розташоване на городах села за 80 м на Пн від Дивлинської гори (рис.1). Більшість археологічних знахідок представлені підйомним матеріалом. Зібрані вони з площі 10 x 15 метрів, що свідчить про досить чітку локалізацію пам'ятки. Шурфом 2007 р. та розкопом 2008 р. виявлено рештки культурного шару, не порушеного оранкою, а отже – з неперевідкладеним матеріалом пізньопалеолітичного часу. Про залягання матеріалу «in situ» свідчить розміщення виробів горизонтально на давній денній поверхні у верхньоплейстоценових супісках та три випадки ремонту сколів (рис.3, 2-4). Близькість культурного шару до сучасної поверхні (на глибині 0,4-0,5 м) пояснюється розвіюванням верхніх шарів ґрунту внаслідок дії природних та антропогенних чинників (наявність артефактів давньоруського часу та сучасна оранка).

У центрі скупчення А було закладено шурф і траншею розміром 5 x 1 м. Шурф засвідчив таку стратиграфічну ситуацію (рис.2, А):

- 0,00-0,40 м – орний шар з чіткою нижньою межею.

- 0,40-0,60 м – світлий, щільний жовтаво-палевий супісок з прожилками ортзандів.

- 0,60-1,0 м – озалізнений жовтаво-бурий супісок з щільними глинистими ортзандами.

Перші знахідки палеолітичного вигляду, вкриті молочно-білою патиною, зустрічаються вже на поверхні скупчення. Основна кількість виробів з розкопу походить із світлого жовтаво-палевого супіску. Великі артефакти, які найменше зазнали переміщення, розташовуються на одному рівні 0,50 – 0,56 м від умовного репера. Під час зачистки квадратів И/6 та К/6 на рівні 0,53 – 0,60 м простежено лінзу темного кольору, з якої походить значна кількість археологічного матеріалу. Схоже, потемніння є результатом значної кількості органіки в супіщаній породі. Таким чином, лінза пов'язана або з певним об'єктом в межах ненасиченого культурного шару, або з рештками культурного шару. Після проходження останнього, на рівні 0,65 м, археологічні знахідки зникають, а ортзандові

прошарки значно ущільнюються і набувають глинистого характеру.

Подібний характер залягання культурних решток характерний і для інших палеолітичних пам'яток Житомирського Полісся. Так, культурний шар Радомишльської стоянки залягав на глибині 0,6-0,8 м в сірувато-жовтому суглинку, який підстеляє сіруватий пісок (Шовкопляс 1964, с.93; 1965, с.107-108). Культурний шар Збраньок також був частково зруйнований – частина матеріалів походила з орного шару, а частина знаходилась у гумусованому лесі (Телегін 1980, с.248-251).

Найбільша концентрація крем'яного матеріалу в кв. 6/И та 6/К, на нашу думку, безпосередньо пов'язана з лінзою, простеженою на рівні залягання культурного шару. Тут знайдено 10 нуклеусів, численні відходи обробки кременю, що свідчить про спеціалізацію ділянки як місця для первинної обробки кременю.

Загальна кількість крем'яних виробів, добутих зі скупчення А протягом 2006-2009 рр., становить 737 екз.

Серед відходів виробництва найчисленнішу групу складають відщепи (493 екз.). Значна їх кількість є сколами оформлення нуклеусів – 59 первинних, 5 реберчастих та три відщепи підправки площадки (рис.3, 5). Також наявні фрагменти 55 пластин, серед яких 7 реберчастих та 3 первинні; 31 пластинка та 12 мікропластин. Серед відходів виявлено чотири різцеві сколи.

Нуклеуси представлені 28 цілими екземплярами та їх уламками (15 екз.). Нуклеуси призматичні одно- та двоплощадкові, орієнтовані на зняття правильних, ретельно ограних середньошироких пластин. Одноплощадкові (23 екз. – рис.3, 1, 3-4; 4, 1-3, 5; 5, 1, 3-4) виготовлені на сплосчених жовнах кременю. Двоплощадкові (5 екз. – рис.4, 4; 5: 2, 5) поділяються на нуклеуси з суміжними площинами розколювання (3 екз.) та альтернативного сколювання (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою (99 екз.) представлені ретушованими відщепами та пластинами, скребками, різцями, скобелями, проколками та мікроінвентарем. Найчисленнішу групу (34 екз.) становлять ретушовані відщепи (рис.6, 3-4; 8, 3-4, 6, 12). Серед останньої категорії виділяється група масивних виробів на безсистемних відщепках та з підправленими площадками, ретушованих як зі спинки, так і з черевця (рис.6, 6). Ретушованих пластин трохи менше – 24 екз. (рис.6, 1-2, 5-10; 9, 9, 12, 15-23). Серед них виділяється серія виробів (11 екз.) з тронкованими проксимальним або дистальним

кінцями (рис.6, 2, 5-6; 9, 15-23), а також ретушовані пластинки (рис.9, 4-7).

Різці (13 екз.) представлені переважно бічними (5 екз. – рис.7, 2-3, 5, 7, 10), на куті зламані пластини (рис.7, 6, 8, 11-13) та серединними (рис.7, 1, 4, 9). Незначною кількістю представлені скобелі (9 екз.), виготовлені як на відщепі, так і на пластинах. Крім того, серед матеріалів наявні 3 екз. проколів на відщепі (рис.9, 11, 13-14).

Категорія скребків (9 екз.) представлена переважно кінцевими середньовисокими на відщепі (5 екз. – рис.8, 7-10). Наявні два високі скребки на масивних відщепі із підтескою з черевця (рис.8, 11, 13). Також присутні два скребки на пластинах (рис.10, 1, 5).

Мікроінвентар представлений 4-ма екз., серед яких наявні дистальний фрагмент вістря (рис.9, 10), два фрагменти пластинок з притупленим краєм (рис.9, 1-2) та тронкована пластинка з пласкою підтескою з черевця (рис.9, 3).

Серед знарядь для обробки кременю наявні один ретушер на нуклеоподібному уламку (рис.8, 2) та абразив на фрагменті крем'яного жовна.

сировину правив якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремій, вкритий вапняковою кіркою, відслонення якого у вигляді розколотих жовен та їх уламків відомі за 3 км південніше, поблизу с.Бучмани. Переважну більшість виробів вкриває блакитно-біляста патина.

Високий відсоток нуклеусів та їх уламків, а також первинних, реберчастих та сколів підживлення площадок, що разом складають 13% від усіх сколів, свідчать на користь інтерпретації місцезнаходження як майстерні по первинній обробці кременю.

Переважають одноплощинні ортогнатні та пірамідальні нуклеуси для зняття середньошироких пластин (23 з 28 екз.). Розколювання починалося з оформлення ребра на попередньо сплющеному уламку кременю (рис.3: 1; 4, 1), або на торці природно плаского морозобійного відколу (рис.3, 3; 4, 3-5; 5, 5). У процесі утилізації торцеві нуклеуси набували сплюснених форм паралельного зняття (рис.4, 2; 5, 1-3). Біповздожжне зустрічне сколювання взагалі не характерне для комплексу А. Друга площадка оформлювалася на протилежній частині нуклеуса тільки після використання першої повною мірою, тому двоплощадкові нуклеуси мають або суміжні площини розколювання, або S-подібні (рис.4, 4; 5, 2, 5). Переважна більшість виробів виготовлена без

фасетування ударних площадок, натомість досить часто використовувався спосіб підправки площадки декількома широкими сколами підживлення (рис.3; 4, 1-2; 5, 2-5). Для отримання якісних заготовок застосовувалося ізолювання площадки сколу, а також абразивне пришліфовування краю площадки.

Серед призматичних напівфабрикатів, пластинчасті заготовки нараховують 16% від усіх відходів виробництва. Переважна більшість пластин має ширину в межах від 1,2 до 2,0 см, пластинок та мікропластин удвічі менше, хоча розбіжність по ширині заготовок досить значна – від 0,5 до 4,0 см. Слід відмітити доволі широкі нефасетовані площадки сколів та масивні відбивні горбки напівфабрикатів, що є свідченням застосування жорсткого відбійника. Індекс пластинчастості складає 20,1%.

Досить високий відсоток знарядь у комплексі (13,4%) можливо пояснюється походженням більшості матеріалу з поверхні пам'ятки. Половина виробів з вторинною обробкою виготовлена на пластинах. Відщепові заготовки використовувалися для оформлення різноманітних типів знарядь – переважно ретушованих відщепів, скребків, серединних різців. Пластинчасті заготовки використовувалися для виготовлення ножеподібних та поперечно-тронкованих пластин, кутових та бокових різців та мікролітів. У техніці вторинної обробки досить широко застосовувався прийом поперечного тронкування (пластини, бокові різці). Певною особливістю у виготовленні пластинки з притупленим краєм є збереження відбивного горбка в проксимальній частині мікроліта.

Такі технологічні характеристики свідчать про в цілому епіграветську традицію обробки кременю. Найближчими аналогами крем'яному комплексу А виступають епіграветські пам'ятки Північної Житомирщини, що розташовані на південному краю Овруцько-Словечанського кряжу – Довгиничі (Гладких 1971, с. 309; Гладких, Люрін 1974, с. 42-46), Збраньки (Телегін 1980, с. 248-251) та Шоломки І.

Найближчу аналогію за стратиграфічними спостереженнями складає пам'ятка Шоломки І, культурний шар якої також знаходився в білястому щільному суглинку, який підстеляє щільний іржавистий ортзанд. Планіграфічно комплекс цієї пам'ятки складався з компактного скупчення розмірами 18x10 м, в межах якого, окрім основної концентрації, виявлено два місця

Таблиця 1. Великий Дивлин І. Скупчення А, 2006-2009 рр.

Відщепи	493 (77.1% від усіх відходів)		
	вторинні		197
	первинні		59
	реберчасті		8
	лусочки		229
Пластини	55 (8.6%)		
	призматичні	цілі – 25 дистальні – 10 медіальні – 1 проксимальні – 9	45
	реберчасті	цілі – 6 проксимальні – 1	7
	первинні	дистальні – 3	3
Пластинки	31 (4.9%)		
		цілі – 13 дистальні – 8 медіальні – 3 проксимальні – 7	
Мікропластинки	12 (1.9%)		
		цілі – 7 дистальні – 2 медіальні – 1 проксимальні – 2	
Різцеві сколи	4 (0.6%)		
Нуклеуси	28 (4.4%)		
	1-площ.	торцеві – 11 сплюснені – 8 ортогнатні – 4	23
	2-площ.		5
Нуклеподібні уламки	15 (2.4%)		
Загалом відходів виробництва	638 (86.6% від комплексу)		
Ретушовані відщепи	34 (34.5% від знярядь)		
Ретушовані пластини	24 (24.2%)		
	ретушовані по краю пластини	цілі – 6 дистальна – 1 проксимальна – 1	8
	тронковані пластини	дистально – 7 дист.-прокс. – 1 проксимально – 3	11
	Ретушовані пластинки		5
Різці	13 (13.2%)		
	бокові	на пластинах – 4 на відщепі – 1	5
	серединні	на пластині – 1 на відщепі – 2	3
	кутові	на пластинах – 4 на відщепі – 1	5
Скребки	9 (9.1%)		
		на відщепах – 7 на пластинах – 2	
Скобелі	9 (9.1%)		
		на відщепах – 3 на пластинах – 4 на пластинках – 2	
Проколки на відщепах	3 (3.0%)		
Стамеска на пластині	1 (1.0%)		
Мікроінвентар	4 (4.0%)		
	вістря на пластині		1
	пластинка з притупленим краєм		1
	тронкована мікропластина		1
	ретушована мікропластина		1
Знаряддя обробки кременю	2 (2.0%)		
	Ретушер на нуклеподібному уламку		1
	Абразив на конкреції		1
Загалом виробів з вторинною обробкою	99 (13.4% від комплексу)		
ЗАГАЛОМ У КОМПЛЕКСІ	737		

первинного розколювання кременю (Нужний 1998 с. 78, 80).

Найбільші ж паралелі з Шоломками виявляють себе у специфіці первинної та вторинної обробки сировини: переважання одноплощадкових ортогнатних нуклеусів, відсутність фасетування відбивної площадки, близький індекс пластинчастості. Схожість виявляє і типологічний асортимент знарядь – скребки, бокові та кутові різці, поперечно тронковані пластини, свердла-проколки. Значна частина мікролітів з Шоломок мала збережений відбивний горбок (Нужний 1998, с. 80-85). Таким чином, за низкою характерних ознак у технології обробки крем'яної сировини, пам'ятку Великий Дивлин (скупчення А) можна віднести до «овруцького» варіанту епігравету (Nuzhnyu 2008, с. 101, 104, 107-109).

Разом з тим, впадає у вічі різниця у відсотковому складі основних категорій виробів з вторинною обробкою. Так, Шоломкам властивий аномально високий відсоток мікролітів (31%), в той час, як у скупченні А він становить лише 4%. Як і в комплексі Шоломок, різці чисельно переважають скребками, але провідними категоріями виступають ретушовані відщепи та пластини. Така розбіжність у відсотковому складі пояснюється різною сезонною специфікою стоянок. Пам'ятка Шоломки, що розташована на плато, у комплексі якої переважають елементи мисливської зброї, цілком пов'язується з літнім періодом функціонування. Так, високий відсоток мікролітів (близько 30%) є характерною особливістю літніх пам'яток розташованих на високих ділянках рельєфу (Семенівка II, III) (Нужний, Ступак, Шидловський 2000, с.130-131, 135). Натомість Великий Дивлин А можна визначити як стоянку, що функціонувала в холодний період року. На це вказує низька топографія та захищеність від північних вітрів з боку плато, що розташовується на південь від комплексу. Попередньо пам'ятка була інтерпретована як тимчасове поселення пізньопалеолітичних мисливців, що складалося з одного господарсько-побутового комплексу.

Великий Дивлин I, скупчення Е.

Стоянка розташована за 21 м на Пд-Зх від Дивлинської гори – на пасовиську, що не розорюється (рис.1). Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога на с.Бучмани, зачепивши скупчення. З площі 15 x 15 м зібрано нечисленні кремені, що свідчить про незначну руйнацію культурного шару.

Під час дослідження пам'ятки розкопом площею 9 кв. м (рис.2, Б) була простежена наступна стратиграфія:

Горизонт 1. 0,0-0.1 м – дерновий гумусований шар;

Горизонт 2. 0.1-0.3 м – гумусований супісок темно-сірого кольору з чітким нижнім краєм (орний шар);

Горизонт 3. 0.3-0.4 м – непорушений жовтий глинистий супісок;

Горизонт 4. 0.4-0.6 м – світло-білястий супісок з нерівною нижньою межею;

Горизонт 5. Від 0.6 м – щільний суглинок червонясто-жовтого кольору.

Культурний шар залягав на глибині близько 0.5 м від поверхні, переважно у нижній частині світло-білястого супіску (шар 4). Останній, схоже, відкладався в умовах холодного та сухого клімату, якому передував більш теплий і вологий період (вохристий суглинок 5). Фауністичних решток не ви-яв-лено. Незначна кількість палеолітичних виробів трапилася в орному шарі.

Основна маса кременів походить з південної частини розкопу, де знайдено переважну більшість знарядь (два мікроліти, різці, скребок, ретушовані пластини та відщепи). Чотири нуклеуси були сконцентровані у північно-східному куті розкопу.

Невелика кількість знахідок (усього 116 кременів) не дозволяє провести повноцінний типолого-статистичний аналіз колекції. Тому даємо попередню загальну характеристику комплексу.

Таблиця 2. Великий Дивлин I. Скупчення Е. Розкоп 1

Нуклеуси 1-площ. сплюснені	- 2
пірамідальні	- 1
торцевий	- 1
2-площ. зустрічного	- 2
Пластини	- 21
Відщепи кременю	- 67
каменю	- 2
Вироби з ретушшю	
Трапеція	- 1
Мікровістря	- 1
Різці бокові	- 2
Скребок	- 1
Ретушер	- 1
Пластини з ретушшю	- 9
Відщепи з ретушшю	- 5

УСЬОГО 116 виробів, у т.ч. 20 з ретушшю

Серед відщепів домінують первинні, серед пластин – середньоширокі (1,2-1,7 мм). Більшість нуклеусів одноплощадкові. Є два двоплощадкові зустрічного зняття (рис.10).

Кінцево-боковий скребок сильно пошкоджений від перебування у вогні (рис.11, 17). Серед матеріалів комплексу наявний фрагмент зламаного в дистальній частині бокового різця, проксимальна частина якого оформлена способом тронкування (рис.11, 16), а також цілого виробу на пластині (рис.11, 6). Ретуш на пластинах та відщепях у більшості випадків нерегулярна, дрібна (рис.11).

Особливої уваги заслуговують два мікроліти (рис.11, 1-2). Перший – вістря типу мікрогравет оформлене обрубувальним ретушуванням по краю виробу та основи; загострене з проксимальної частини пластини. Другий виріб – низька трапеція на пластині, оформлена обрубувальним ретушуванням з боків та плавною виїмкою по верхньому краю виробу.

У якості сировини використовувався той самий якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремій з вапняковою кіркою, але, на відміну від комплексу А, всі вироби з цього скупчення не патиновані. Техніка первинної обробки характеризується використанням переважно одноплощадкових нуклеусів, які в процесі редукції набували сплосчених форм. Але, на відміну від першого комплексу, два з шести нуклеусів мають зустрічні зняття. Біповздожнє сколювання фіксується також і за характером негативів пластинчастих сколів.

Для початку процесу розколювання використовувався прийом реберчастого сколу. Переважна більшість площадок підготовлено одним-двома широкими сколами. Широко застосовувались прийоми редукції карнизу, абразивної пришліфовки та ізолювання площадки сколу (рис.11, 10-13).

Загалом, комплекс характеризується високим індексом пластинчастості – 29%. Більше половини знарядь праці виготовлено на пластинах. Пластинчасті заготовки мають переважно невеликий відбивний горбок та нешироку площадку, що є свідченням використання м'якого відбійника. Широко застосовувалося скісне тронкування дистальних та проксимальних кінців заготовки для оформлення різних типів знарядь – пластинок, пластин, різців та мікролітів. Обидва мікроліти сформовані крутою ретушшю лівого краю заготовки, яка редукувала значну частину

ширини пластини та відбивний горбок. Низька трапеція має плавну виїмку посередині виробу, а вістря бойовою частиною орієнтоване в бік проксимального кінця.

Заслугує на увагу знахідка трапеції осокорівського типу з виїмкою на верхній основі. На відміну від інших типів ранніх геометричних мікролітів (низьких трапецій з нерегулярною ретушшю по верхньому краю, сегментів), цей тип відрізняється наявністю плавної виїмки у верхній основі, сформованої стрімкою обрубувальною ретушшю, що зредуковує значну частину ширини пластини. Серед пам'яток, де знайдені подібні вироби, слід назвати Рогалик II, Царинку (Залізняк 2005, с.40), Василівку-Прогон (Нужний 2008, с.38-41), Велику Бугаївку (Nuzhnyu 2008, с.127, 130). Типологічно до цього типу близькі симетричні трапеції з ретушшю по верхній основі, які знайдені на пам'ятках Рогалик I, II, XII (Горелик 1996, с.214-216), Передельськ I (Горелик, Выборный 2000, с.166-171), Леонтіївка (Оленковский 1991, с. 60-62). У Криму – зрідка в комплексах шан-кобинської культури – Шан-Коба, шари 5, 6, Грот Скелястий, шар 3, Фатьма-Коба, шар 5/6. Цікавою особливістю трапецій з Гроту Скелястого та Фатьма-Коби є досить гострий кут кінців мікролітів (Коен 1994, с. 247-248, 256-259).

Розташування двох мікролітів в одному квадраті, на відстані близько 30 см один від одного, може свідчити про їх використання у якості вкладнів в одному вістрі з органічного матеріалу. Про це також свідчить технологічна єдність їхнього виконання: обрубувальна ретуш тільки правого від відбивного горбка краю, орієнтація гострою частиною в бік проксимального кінця заготовки. Доказом використання мікролітів у якості пазових вкладнів, а не трансверсальних наконечників, на наш погляд, є наявність обрубувального ретушування одного краю, що ускладнює їхнє кріплення в якості поперечнолезового наконечника (рис.10, 6).

Слід відмітити, що на всіх пам'ятках де зустрінутий подібний тип мікролітів, іншою категорією мікроінвентаря виступають різноманітні граветоїдні вістря. До таких пам'яток слід віднести Осокорівку I (шар 3 В), Рогалик II, Царинку, Леонтіївку, Василівку-Прогон (Залізняк 1998, с.124-128, 2005, с.38-41; Нужний 2008, с.38-41). Найближчою пам'яткою з таким типом мікролітів є Велика Бугаївка у Київському Правобережжі (Nuzhnyu 2008, с.127, 130).

За характерними особливостями крем'яного інвентарю пам'ятка датується фінальним палеолітом. Традиційно низькі трапеції з ретушованою верхньою основою вважаються культуровизначальною ознакою осокорівської культури (Залізник 1994, с. 234-235; Оленковський 1996, с.75-81). Цей тип мікролітів поширений на пам'ятках, що датуються середнім Дріасом – Аллерьодом у межах 13-11 тис. р. тому (Дворянинов 1978, с.32-35; Залізник 1998, с.128; 2005, с.41; Манько 2009, с.157-163). На сьогоднішній день Великий Дивлин I E – найпівнічніша пам'ятка такого типу.

З іншого боку, осокорівські трапеції мають аналогії серед вістер фінальнопалеолітичних стоянок Північної Європи (Залізник 2005, с.41). Так, у матеріалах культур Крезвел (навіс Гранді, печера Гауг) та Федермессер (Будель II, Друнен, Катажинув) наявні вістря типу «Чеддар», що майже не відрізняються від означених «осокорівських» трапецій – сформовані скісним тронкуванням обох кінців та ретушуванням короткого краю пластини (Кольцов, Жилин 2008, с.28, 125, 128, 132-133, 178). Єдиною відмінністю в морфології цих виробів є більш гострі ретушовані кути обох кінців, у порівнянні з «осокорівськими» трапеціями. Час існування цих археологічних спільностей також припадає на фінальний палеоліт – у межах 13-11 тис. рр. тому (Залізник 2005, с.41; Кольцов, Жилин 2008, с.32-33). Низька трапеція з виїмкою по верхньому краю та гострими кінцями походить також із 1-го культурного шару Молодового V (Черниш 1959, с.110-112; Черниш 1961, с.147-148), що датується близько 11 тис. р. тому, та з верхнього шару Оселівки (Черниш 1973, с.40-41).

Технологія обробки каменю та морфологічні особливості знарядь відрізняються від відомих епіграветських пам'яток Житомирського Полісся – Вел. Дивлину, скупчення А, Довгиничів, Збраньок, Шоломок I.

Висновки

Порівняльний аналіз типологічних та технологічних особливостей крем'яного інвентарю скупчень А та Е стоянки Великий Дивлин, свідчить про значну відмінність між обома комплексами в технології виробництва та морфології крем'яних виробів.

Якщо техніці первинної обробки скупчення А властиве повздовжнє паралельне зняття заготовок з використанням твердого відбійника, то матеріали скупчення Е представлені як повздовжнім, так і біповздовжнім сколюванням

переважно пластинчастих заготовок, з використанням м'якого відбійника.

Різний характер первинної обробки, звісно, відбився і на морфологічних особливостях заготовок. Так, серед відходів виробництва, частка відщепових заготовок вища в скупченні А, у порівнянні з Е. Відсоток пластинчастих сколів у скупченні А (16%), значно менший від такого (22%) в скупченні Е. У зв'язку з цим, індекс пластинчастості в скупченні Е значно вищий, ніж в А – приблизно 30% та 20% відповідно. Різниця проявляється і у використанні сколів для виготовлення знарядь праці. Якщо в скупченні А близько половини виробів з вторинною обробкою виготовлено на відщепах, то в скупченні Е переважна більшість (65%) – на пластинчастих сколах.

Певні особливості вторинної обробки є спільними для обох скупчень. Так, в обох комплексах широко застосовувалися прийоми поперечного прямого та скісного тронкування кінців заготовок для виготовлення різноманітних знарядь – тронкованих пластин, бокових різців, мікролітів. Це ж стосується і прийому обрубувального ретушування краю виробу. В обох комплексах різців більше ніж скребків. Такі техніко-типологічні характеристики цілком відповідають епіграветському шляху розвитку пізньопалеолітичної культури.

Ще яскравіше відмінності між обома комплексами проявляються при аналізі одних і тих самих категорій виробів з вторинною обробкою. Так, якщо різці скупчення А виготовлені як на відщепах, так і на пластинах, то всі вироби з різцевими сколами скупчення Е виконані на пластинах. У скупченні А бокові ретушні та кутові різці представлені однаковою кількістю, а також присутні серединні; натомість у скупченні Е різці є виключно боковими ретушними (що, втім, може пояснюватися нечисленністю колекції Е).

Якщо зі скупчення А походять три фрагменти пластинок з притупленим краєм, один із яких – зі збереженим відбивним горбком в проксимальній частині, то в обох мікролітах скупчення Е обрубувальною ретушню знято відбивний горбок, причому мікрограветське вістря бойовою частиною орієнтоване в бік останнього.

За характерними рисами обробки сировини скупчення А можна віднести до «овруцького» варіанту епігравету, представленого такими пам'ятками Північної Житомирщини як Збраньки, Довгиничі та Шоломки. Різниця у

відсотковому складі виробів з вторинною обробкою, в порівнянні з цими комплексами, свідчить про певну господарську специфіку кожної пам'ятки.

Крем'яний комплекс скупчення Е знаходить аналогії серед фінальнопалеолітичних пам'яток Європи з низькими трапеціями з ретушованою верхньою основою. На нашу думку, поява трапецій такого типу в різних культурних спільнотах на різних територіях (крезвел, федермессер, пізньомолодівська, осокорівська, шан-кобинська) у проміжок часу – 13-11 тис. р. тому – є свідченням реакції епіграветської та пізньомадленської технологій на зміну ландшафтно-географічної ситуації в цей час. Адже фінальнопалеолітичні комплекси з такими трапеціями цілком вкладаються у технологічні рамки епігравету. З огляду на це, та враховуючи поки що незначну кількість матеріалів з розкопу скупчення Е, віднесення пам'ятки до певного культурного кола є передчасним.

Досі фінальний палеоліт Житомирщини був представлений пам'ятками гамбургської, лінгбійської, красносільської та свідерської культурних традицій, чільне місце серед яких займають досліджені Л.Л. Залізнякам скупчення

в урочищі Прибір на правому березі р. Уж поблизу с. Матейки Народицького р-ну (Залізник 1989, с.20-48; Залізник 1999, с.164-173). Відсутність у Поліссі епіграветських пам'яток, які достовірно датуються Дріасом I, дала підстави говорити про зміну населення Полісся у фінальному палеоліті після вимирання мамонтів, близько 13 тис. р. тому (Залізник 2005, с.37-38). Відкриття стоянки Великий Дивлин, Е, яка за багатьма ознаками є «досвідерською», доповнює культурно-хронологічну карту Північної Житомирщини.

З огляду на різнокультурність та різночасовість скупчень Великого Дивлина, пам'ятку слід інтерпретувати як вузол короточасних стоянок різних мисливських груп у привабливому, з огляду на наявність природних ресурсів, місці. Серед чинників, що безумовно впливали на заселеність цієї території, слід назвати близькість до первинних покладів якісного волинського кременю, водних ресурсів, захищеність з боку північних вітрів та контроль за долинами двох річок (межиріччя річок Дивлінка та Жерев). Подальші дослідження комплексу Великий Дивлин розширять наші знання про культурні процеси в добу пізнього палеоліту на півночі Житомирщини.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / Антонович В.Б. – М., 1900. – 130 с.

Гладких М.И. Исследования палеолита в Довгиничах // АО 1971 г. / ИА АН СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 309-310.

Гладких М.И., Люрін І.Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. – Вип. 14. – 1974. – С. 42-46.

Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская обл.) // Археологический альманах. – № 5. – Донецк, 1996. – С. 209-218.

Горелик А.Ф., Выборный Ю.В. Некоторые итоги изучения финальнопалеолитической стоянки Передельское 1 (Юго-Восточная Украина) // Археологический альманах. – № 9. – Донецк, 2000. – С. 159-174

Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С.32-35.

Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 176 с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – №3. – Донецк, 1994. – С. 231-244.

Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е.- К.:Бібл. украї́нця, 1998.-307 с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К.: Педагогіка, 1999. – 283 с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – К.: Шлях, 2005. – Кам'яна доба України. – Вип. 8. – 184 с.

Кобен В.Ю. Шан-кобинская культура (к проблеме хронологи и периодизации финального палеолита Горного Крыма). – Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994. – С. 245-260.

Кольцов Л.В., Жилин М.Г. Финальный палеолит лесной зоны Европы (культурное своеобразие и адаптация). – М., 2008. – 313 с.

Кухарчук Ю.В. Нові матеріали до археологічної карти палеоліту Житомирського

Полісся // Записки НТШ. – Т. ССXXXV / Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С.424–432

Левицький І.Ф. Довгинецька палеолітична стація: Попереднє повідомлення // Антропологія. – Т. III. – К., 1930. – С. 153-160.

Манько В.А. Проблемы финального палеолита юга Украины // С.Н. Бибииков и первобытная археология. – Спб.: ИИМК РАН, 2009. – С. 151-164.

Нужний Д.Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини: Зб. наук. праць. - Вип. 2. – К.: ПДМінкультури України, 1998. - С. 72-90.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межиричської культури в Середньому Подніпров'ї // Археологический Альманах. Зб. наук. статей. – Донецьк, 2000. - №9. - С. 123-136.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 201 с.

Оленковский М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України. – Археологія. - №3. – 1996. – С. 74-85.

Переверзев С.В., Хоптинiecь І.М., Шидловський П.С. Великий Дивлин – нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. – К.: ВД «Академперіодика», 2009. – С. 263-265.

Телегин Д.Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. - 1980. - №1 – С. 248-251.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.

Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья // Палеолит Среднего Приднестровья: Тр. Комиссии по изучению четвертичного периода. – т. XV. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 3 -214.

Черныш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 172 с.

Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья (карты и каталог местонахождений). – М.: Наука, 1973. – 127 с.

Шидловський П.С., Опанасюк А.М., Хоптинiecь І.М. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «Корвін Пресс», 2008. – С. 86-95.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. – т. XVI. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 89-102.

Шовкопляс И.Г. Радомишльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1965. – С. 104-116.

Nuzhnyy Dmytro. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «Корвін Пресс», 2008. – С. 96-134.

Shydlovskiy P.S., Hoptynets I.M.

UPPER PALAEOOLITHIC COMPLEX OF SITES VELYKYJ DYVLYN ON THE NORTH OF ZHYTOMYR REGION

This paper presents new palaeolithic finds that were discovered during investigation a new Upper Palaeolithic complex of sites “Velykyj Dyvlyn” (North of Zhytomyr region). The article considers the location of the sites, topography and technology of flint working. By the analysis of flint materials from two localities A and E we can get the conclusions about different traditions of flint working. One tradition (locality A) connected with “ovruchien” variant of epigravettian circle, presented by the sites of North Zhytomyr region (Dovgynychi, Zbranky, Sholomky). Another tradition (locality E) has more analogies among the Final Palaeolithic complexes of Europe. Authors interpret these localities as a rests of temporary camps of different hunters collectives. Further researches will give us a new data about cultural and chronological variability of Upper Palaeolithic culture of Northern Ukraine.

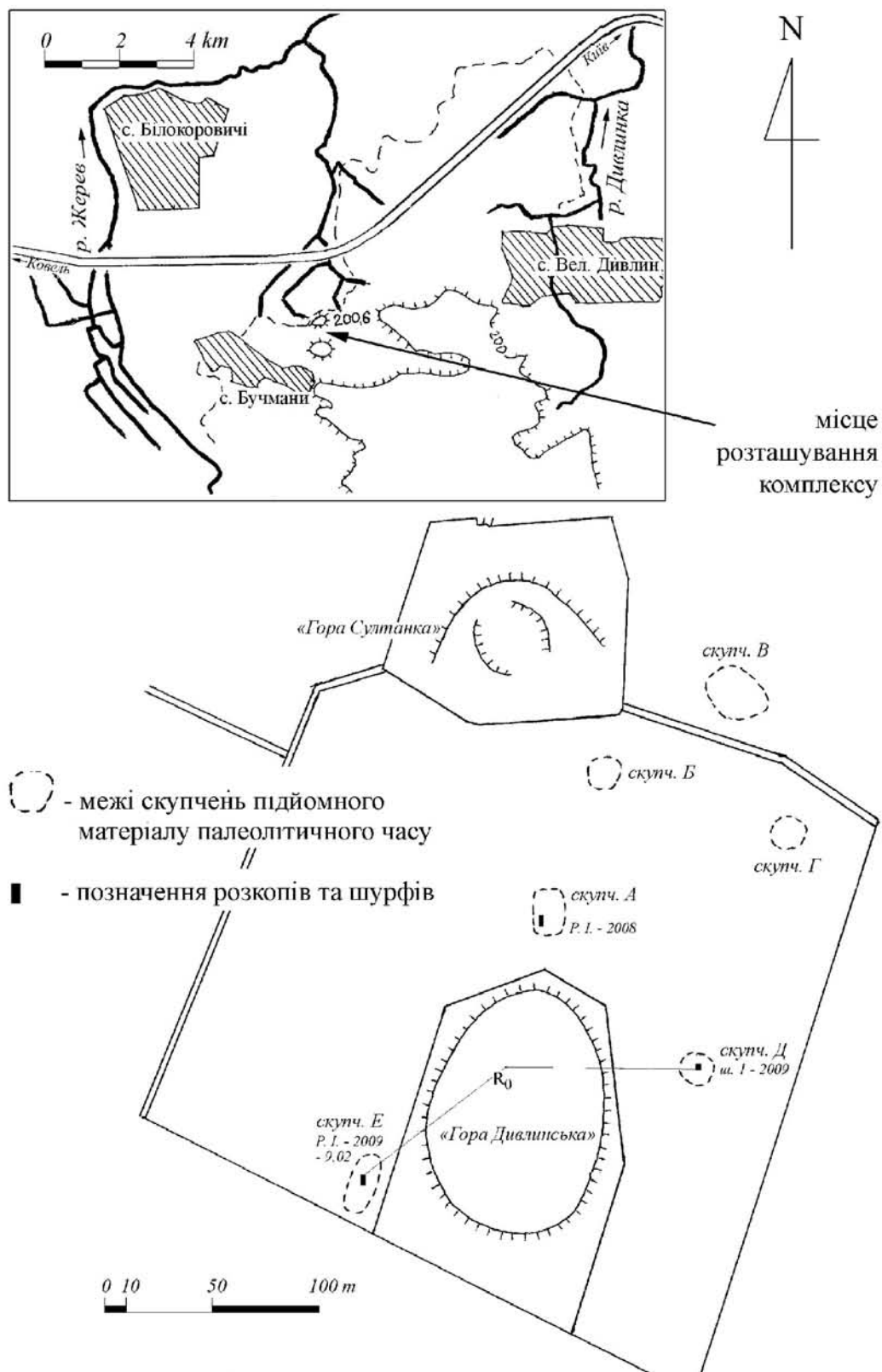
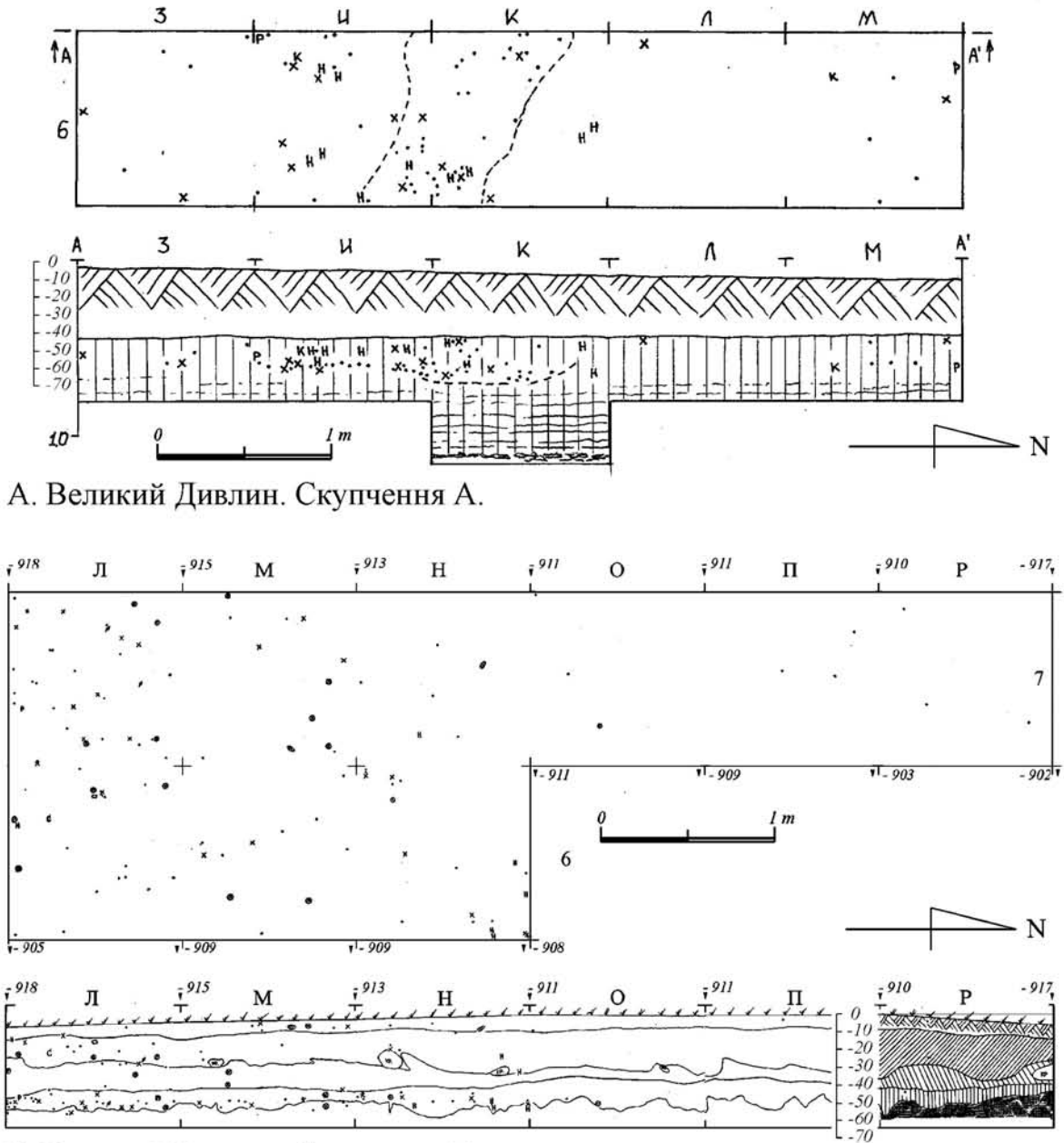

Рис. 1. Ситуаційний план розташування комплексу пам'яток

А. Великий Дивлин. Скупчення А.

Б. Великий Дивлин. Скупчення Е

- УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ**
- - відщеп
 - × - пластина
 - ⊙ - ретушований відщеп
 - ⊙ - ретушована пластина
 - н - нуклеус
 - р - різець
 - с - скребок
 - μ - мікроліт
 - ⊙ - камінь
 - ▣ - кераміка
 - - дерновий шар
 - - гумусований супісок, перевідкладений оранкою
 - - жовтий глинистий супісок
 - - ортзандові прошарки
 - - світло-білястий супісок
 - - щільний вохристий суглинок

Рис. 2. Великий Дивлин. Плани та профілі розкопів скупчень А та Е

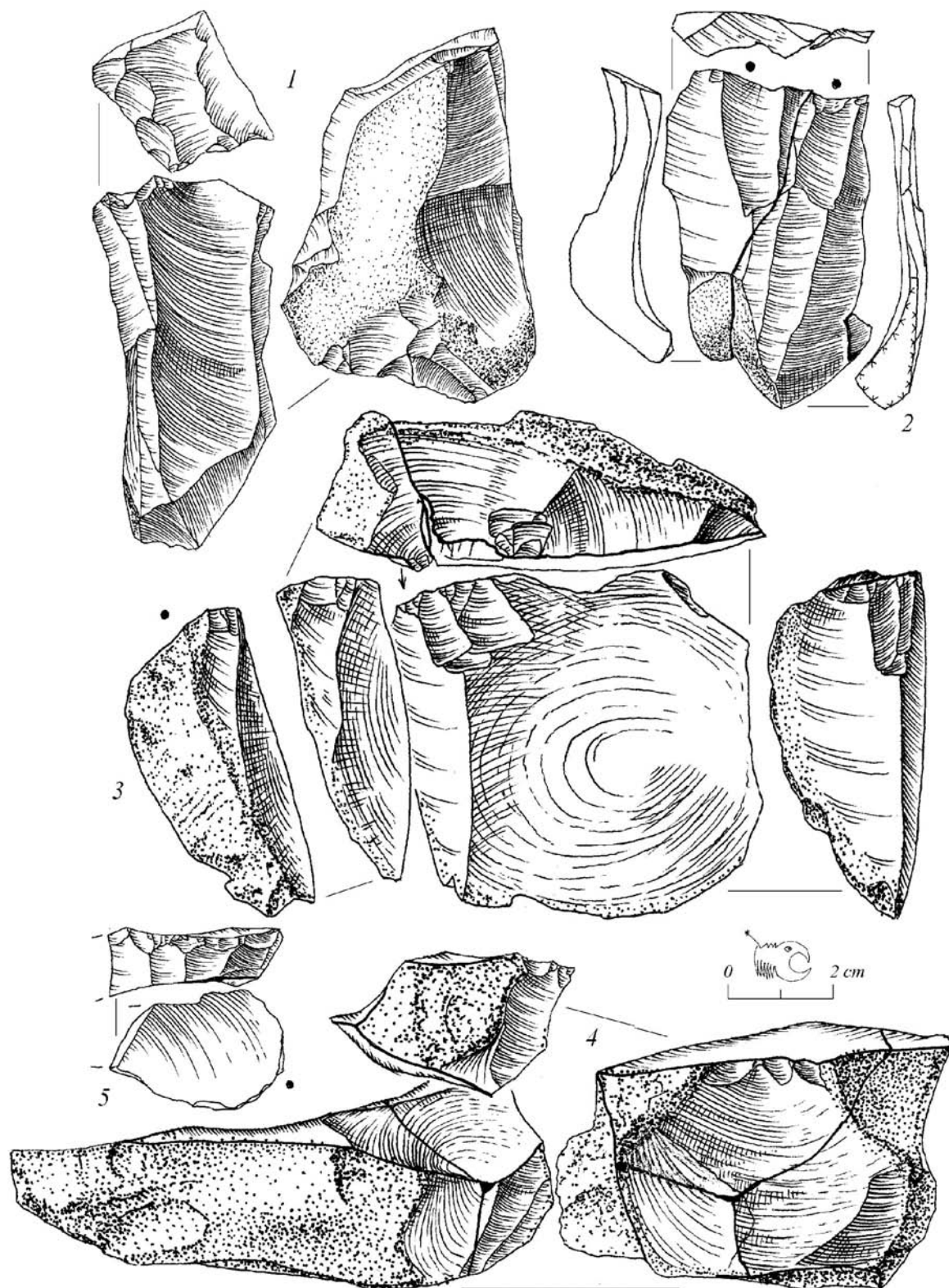

Рис. 3. Великий Дивлин, скупчення А. Відходи виробництва

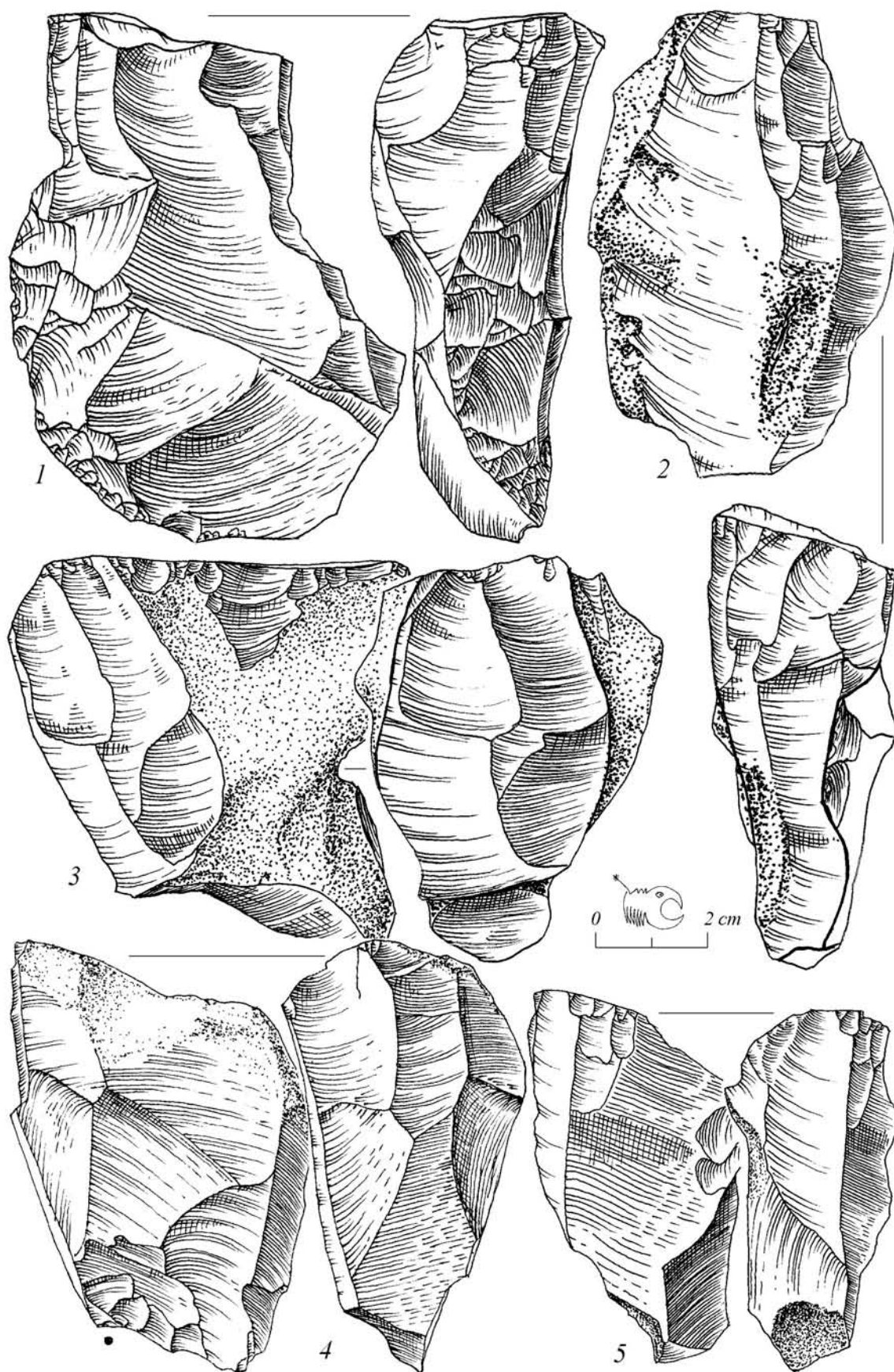

Рис. 4. Великий Дивлин, скупчення А. Нуклеуси

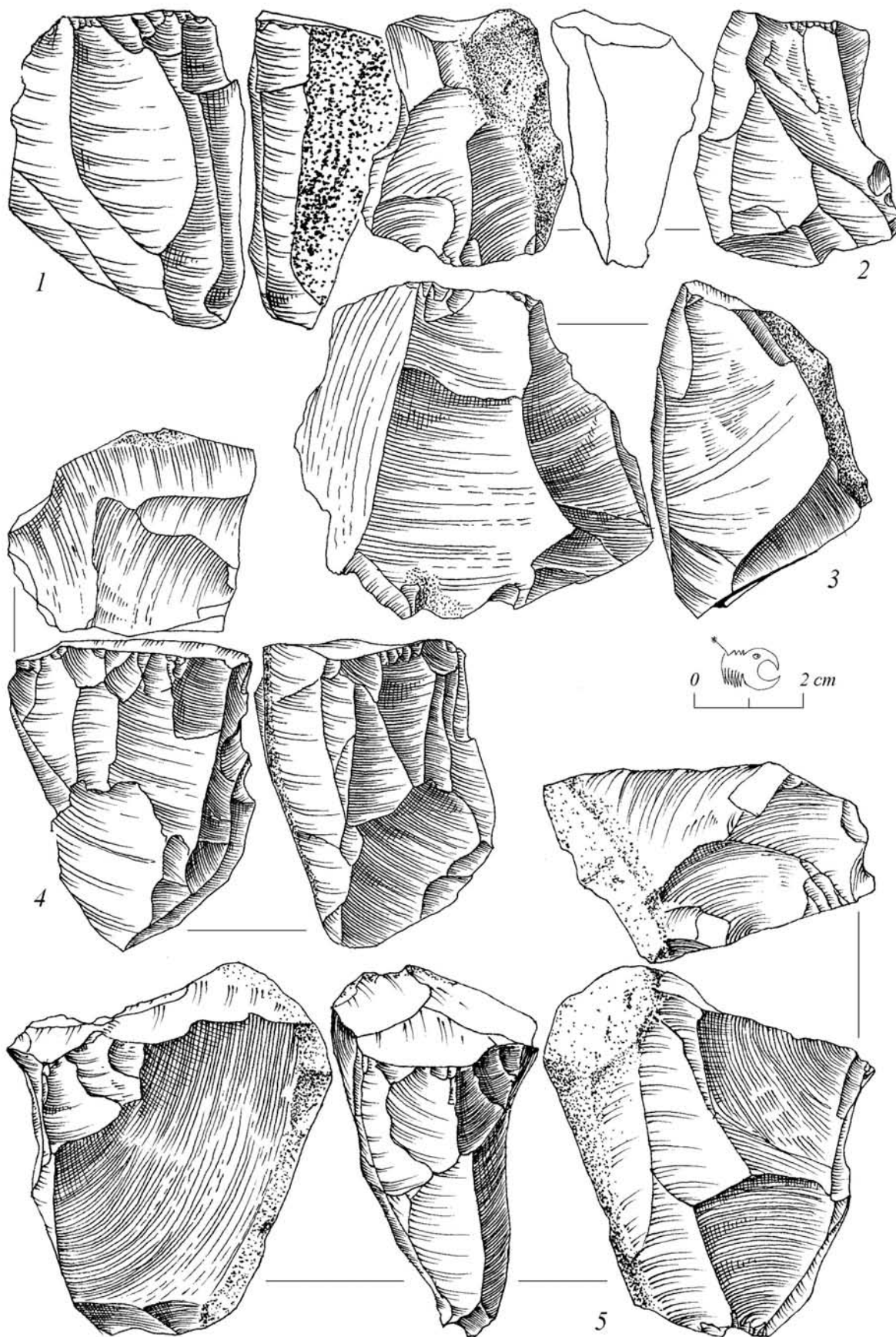

Рис. 5. Великий Дивлин, скупчення А. Нуклеуси

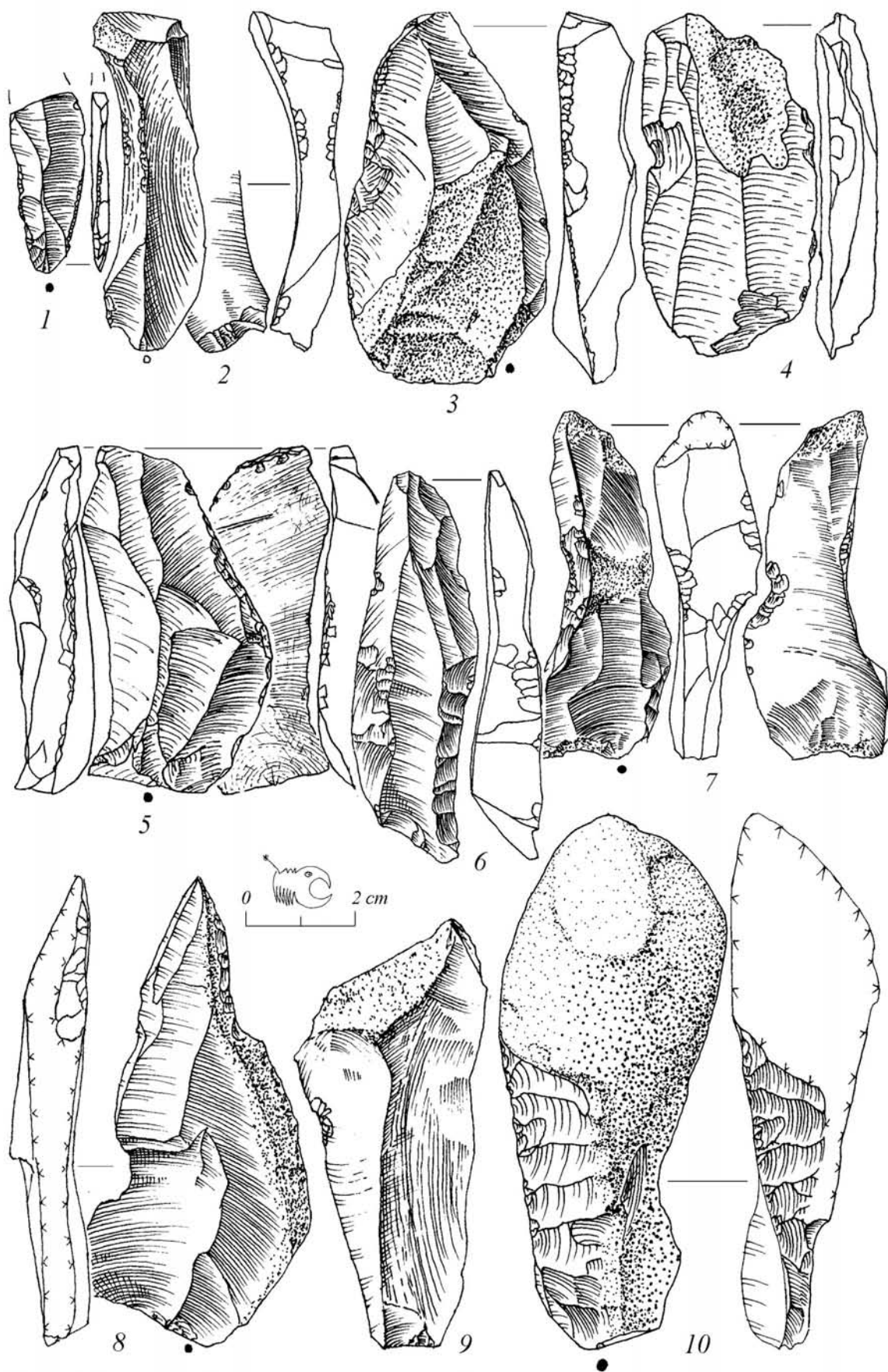

Рис. 6. Великий Дивлин, скупчення А. Ретушовані відщепи та пластини

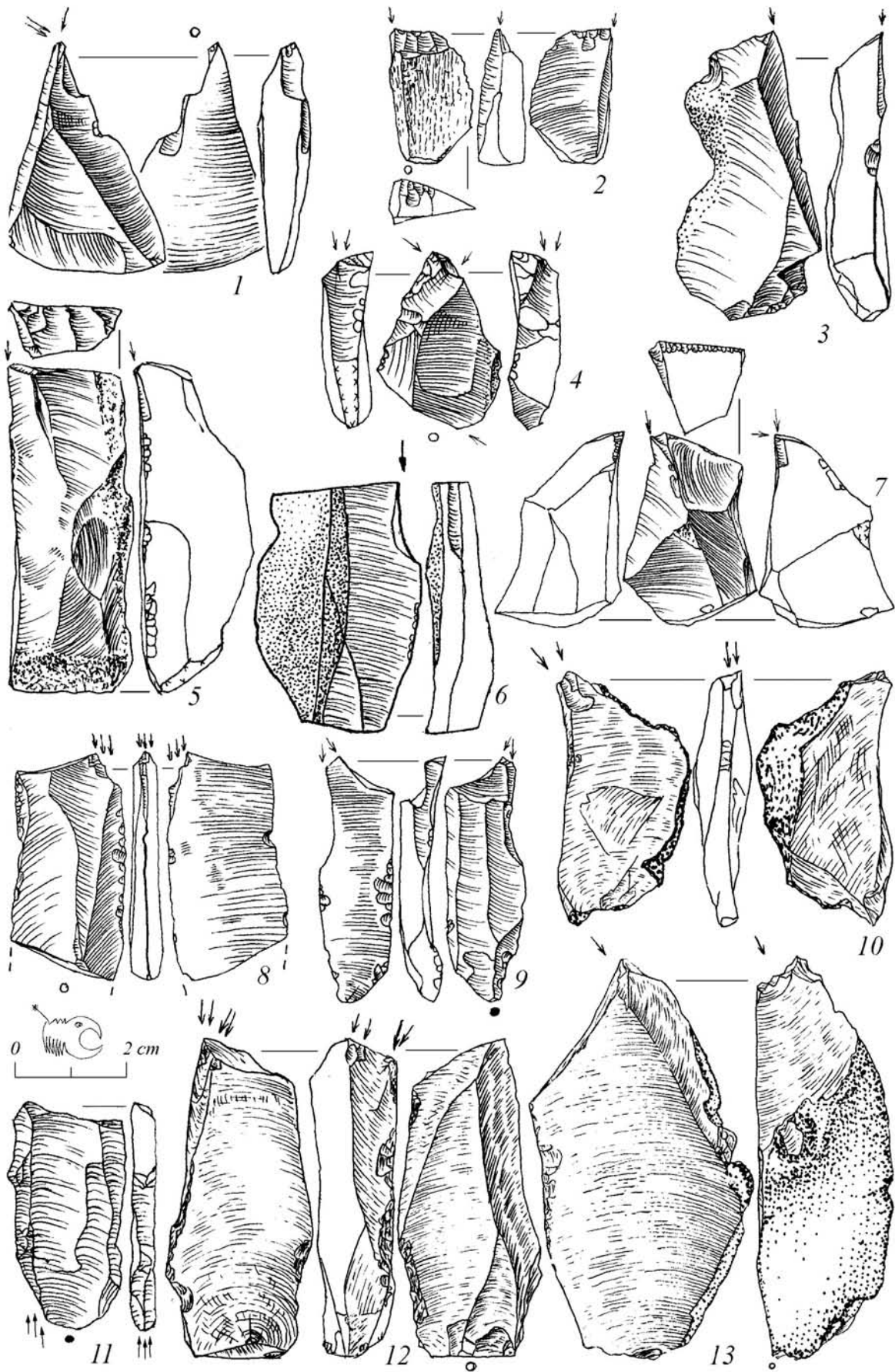

Рис. 7. Великий Дивлин, скупчення А. Різці

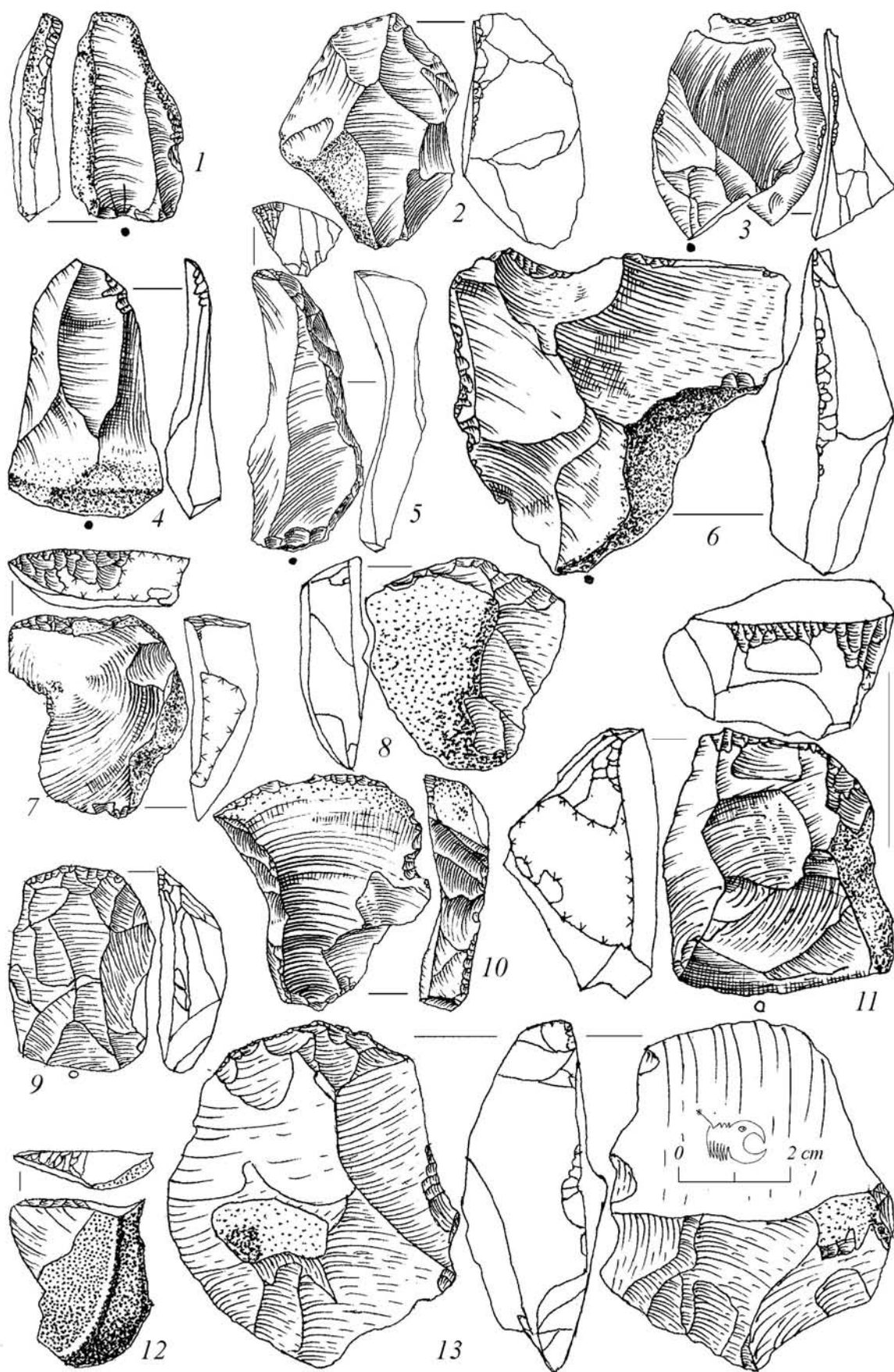

Рис. 8. Великий Дивлин, скупчення А. Скребки та ретушовані відщепи

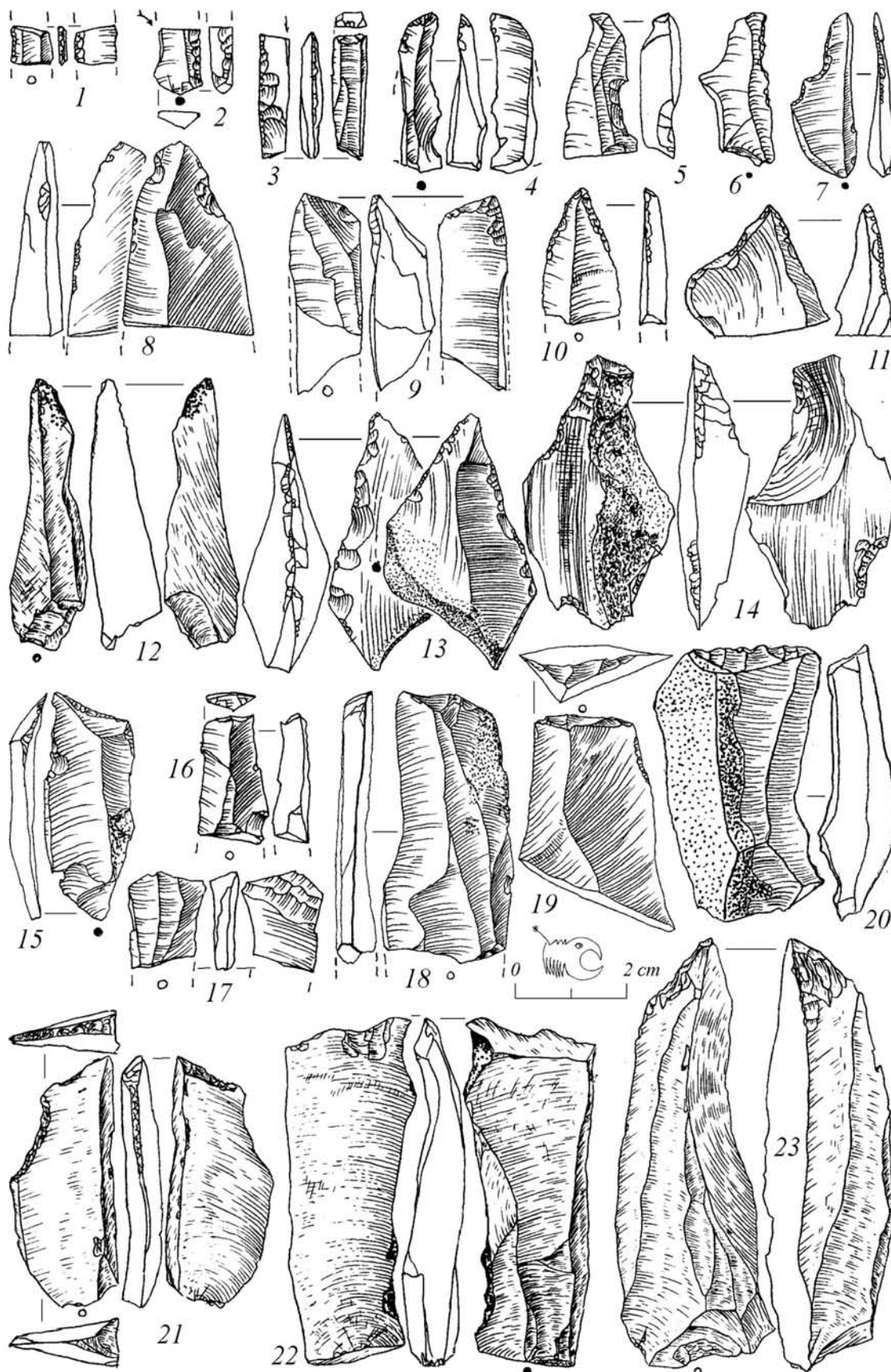

Рис. 9. Великий Дивлін, скупчення А. Вироби з вторинною обробкою

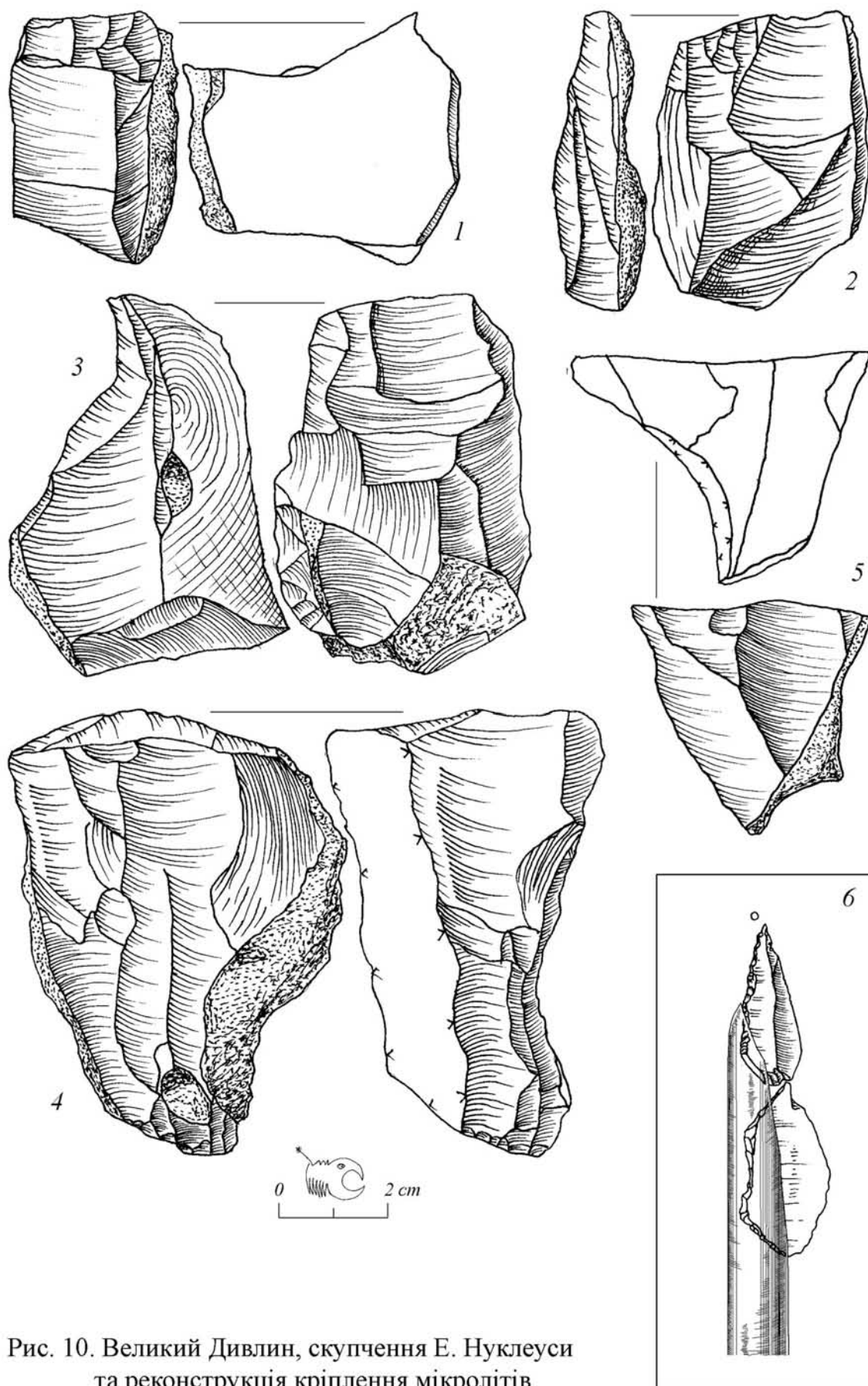

Рис. 10. Великий Дивлин, скупчення Е. Нуклеуси та реконструкція кріплення мікролітів

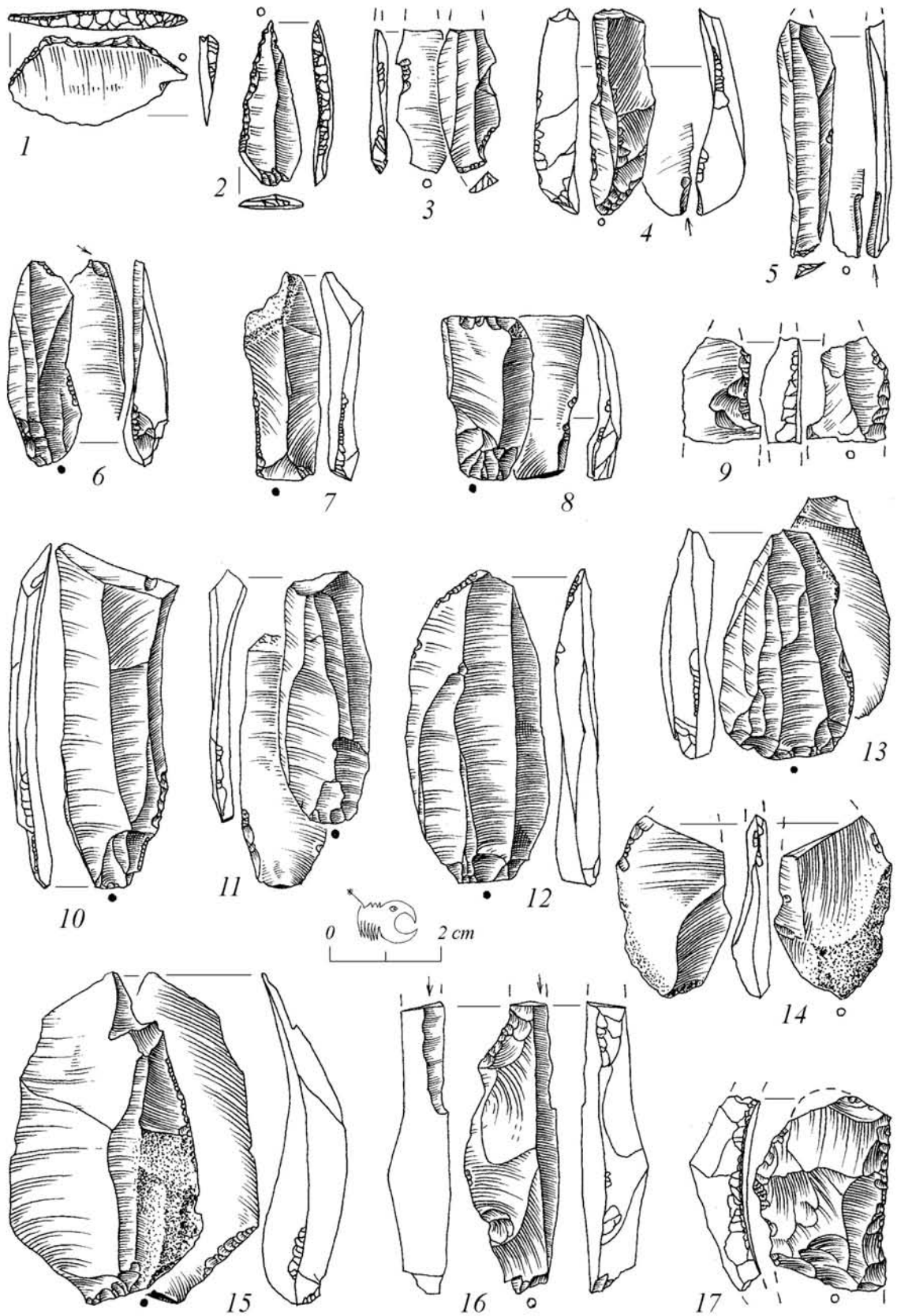

Рис. 11. Великий Дивлін, скупчення Е. Вироби з вторинною обробкою